

KUR'AN-I KERİM'E GÖRE

DİN KAVRAMI

KUR'AN-I KERİM'E GÖRE DİN KAVRAMI

Emrah BOZKURT

["Din Kavramı" Makalesinin "Kur'an-ı Kerim'e Göre Din Kavramı" Bölümüdür.]

Yayımlanan Yer

Havâss Dergi, sy.I, Mayıs-Temmuz 2017, Trabzon 2017, s.34-55.

3.KUR'AN-I KERİM'E GÖRE DİN KAVRAMI

İncelememizin ana karakterini bu konu içermektedir, buraya kadar olan bölümde işlediğimiz din tanımları bu bölümün daha iyi anlaşılabilmesi için hazırlık amacını gütmektedir. Çünkü hak din yerel değil evrenseldir, kişilere göre tanımı yoktur, kainata göre tanımı vardır ve bu dini kainatın sahibi belirler, tanımlar. Din sadece tanrı ile kul arasındaki şeye indirgenemeyecek kadar önemli ve geniş çerçevededir. Çünkü insan ile alakalı olan her şeyi açıklıyor ve yol gösteriyor ona bir sistem kuruyor, nizam veriyor. Bu bölümde tam olarak Allah'ın *'sağlam din budur'*¹ dediği sistemi O'nun ayetleri ile aktarmaya çalışacağız. Allah'ın dininin dindarı olmanın tek yolunun O'na teslim olmaktan geçtiğini ve tam da bu sebepten O'nun dinin adının İslam olduğunu, *"Allah'ın dininden başka bir din mi arıyorlar? Oysa göklerde ve yerde kim varsa, isteyerek veya istemeyerek Allah'a teslim olmuştur. Hepsi O'na döndürülecektir."*² göstermeye çalışacağız. Kur'an'da çokça geçen ve geniş bir anlam yelpazesine sahip olan din kavramının temelinde 'borç ilişkisi' vardır. Borç ilişkisinin en önemli unsurlarından birinin hesap olduğu malumdur. İnsana her şeyi verdiği için Allah ile kul arasında borç ilişkisi vardır. Alacaklı olduğu için düzenine uyulmasını, teslim olunmasını ister. Allah'ın dinin adının İslâm olması ve onun dininin dindarlarına 'Müslim' denilmesi bundandır. Dinin düzen anlamına gelmesi sebebiyle, insanların kendi kurdukları düzenlere de din denilmiştir. Bazı âyetlerde dinin Allah'ın yanı sıra insanlara da nispet edilmesinin temelinde bu vardır. Kainattaki tüm işleyiş Allah'ın kanunları üzerine yürümektedir. İradesi olmayan varlıkların bu işleyişe karşı koyması mümkün değildir, ilahi ölçülere uygun olarak görevlerini yapmaktadırlar. İnsanlar ise onu çevreleyen zorunlu ölçüye göre yaşamak durumundadır, aksi durumda hayatını devam ettiremez. Aynı davranışı gönüllü olarak da yapması beklenir, uyup uymama konusunda tercih hakkı verilen ama yine ölçü içeren ve din denilen düzene uyduğunda teslim olmuş ve Müslim vasfını kazanmış olur.³ Bu kavramın doğru bir şekilde anlaşılması Kur'an'ın anlaşılması konusunda büyük bir öneme sahiptir. Konumuza girmeden önce birkaç hususu değinmeliyiz, bunlardan birisi İslam dinin önceki dinlerin devamı niteliği taşıdığı hususudur. Çünkü Allah gönderdiği bütün dinlere İslam demektedir, dinlerin insan müdahalesi ile bozulması sonucunda yeniden peygamberleri aracılığıyla düzeltmeye gidilmiştir. Peygamberler yeni bir din değil, bozulmuş olan dini yapıyı düzeltmek için gelmişlerdir. Diğer bir konu ise, Kur'an indiği ortamda insanlara, onların kullandığı kelime ve kavramlarla hitap etmiştir. Ekseriyetle bunların içeriklerinde daraltmak, genişletmek veya farklı anlamlar yüklemek suretiyle bir nitelik değişikliğine gidilmiştir. Kur'an kendi kendisini açıklayan bir kitaptır, o anlattıklarını kendi adlandırmasıyla ifade eder. Bu noktada Kur'an metni bir tutarlılığa ve özgünlüğe sahiptir. Çeşitli müştak ve terkipleriyle birlikte Kur'an'da çokça kullanılan dîn kelimesi, onun nazil olduğu toplum tarafından kullanılmaktaydı. Özellikle o dönemin edebiyat eserleri olan şiirlerde bu görülmektedir.⁴ Öncelikle din kelimesinin Arap dilindeki anlamlarına ve sonrasında Kur'an-ı Kerim'deki kullanımlarını ele alacağız. Daha önce

¹ Kur'an-ı Kerim, Tevbe 9/36.

² Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân 3/83.

³ Fatih Orum, *Kur'an'ın Öğrettiği Kavramlar: Din*, İstanbul 2016, s.15-16.

⁴ İsmail Çalışkan, a.g.e., s.49.

din kelimesinin etimolojisine değinmiştik bu yüzden bu konuyu burada tekrar ele almayacağız. Din kelimesinin Arap dilinde ve Kur'an'da yerleşmiş olmasından hareketle biz onu Arapça kabul ederek anlamlara bu dilden bakacağız. Din kelimesi başlangıcından sonuna kadar vahyin söyleminde yer almaktadır. Kullanımı ise alelade bir kullanım değil, birçok kelime olduğu gibi, son derece bilinçli ve planlı bir kullanıma sahiptir. Vahiy öncesi kullanımına göre içeriği değişmiş ve zenginlik sağlanarak farklı açılım getirilmiş ve düzenlenmiştir. Arap dilinde "*de ye ne*" kökünün kullanıldığı anlamlar: birincisi ve bizi asıl ilgilendiren masdarı *dîn* ve kısmen de olsa aynı anlamı taşıyan *diyânet*dir. Dine verilen ilk anlamlar için ilk tespit dînin soyut anlamının iki obje arasındaki karşılıklı bir ilişki çerçevesinde 'boyun eğme, itaat etme' etrafında kümelenmiştir. Buradan hareketle, kelimeye verilen çoklu asıl anlamları başlıca üç grupta inceleyeceğiz: Cezâ (karşılık, bedel), Tâ'at ve Âdet.⁵

3.1.Dîn Şekli: Cezâ, Tâ'at ve Âdet

Cezâ: Karşılık Vermek, Mukabelede Bulunmak, Bedel

Arapçadaki *cezâ*' kelimesi "bir şeye iyi veya kötü karşılık vermektir." Kelime dinsel düzlemde ele alındığında, "yapılan işlere iyi -sevap yani mükafat- veya kötü -ilcab yani azab şeklinde- karşılık vermek" gibi bir sonuca ulaşılmaktadır. Türkçede bu kelime anlam daralmasına giderek yalnızca olumsuz (kötü) karşılık vermekle -ceza vermek, cezalandırmak, cezaevine koymak, cezaevi vb.- ile sınırlandırılmıştır. Bu anlamın gerçeklik kazanabilmesi için iki canlı objenin varlığından söz etmek gerekir. Birinci obje önce bazı hareketlerde bulunur, ardından ikinci taraf aktif duruma geçerek yapılan bu işlerin hesabını yapıp (yargılayıp) ona göre bir karşılık belirler ki, varılan bu sonuca *cezâ*' (karşılık, bedel) denir. Bu durumun vuku bulabilmesi için önceden yapılmış bir eylemin olması; yine bu sonuca varabilmek için bir *hisâb*, *muhâsebe*, *kadâ* ve *hukum* işleminin olması gerekmektedir.⁶ Cezâ kelimesini daha iyi anlamak için Kur'an öncesi kullanılan *darb-ı mesele* bakabiliriz: "kemâ tedînu tudânu (Nasil yaparsanız o şekilde karşılık görürsünüz)"⁷ Bu ifadeyi Türkçede kullanılan "ettiğini bulursun" ile tercüme edebiliriz. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise *cezâyı* verenin diğerinden üstün olma durumudur: kahr, kakhâr, hâkimi deyyâni mâlik.

Tâ'at: Üstünlüğü Kabul, Bir Şeyi İstekli veya İsteksiz Kabullenmek

Bu kelime de karşılıklı bir durum söz konusudur ve aynı şekilde bir tarafın üstünlüğü görülmektedir: itaat eden ve itaat edilen şeklinde. Bazı dilcilerin temel anlam olarak aldıkları *inkiyâd* (boyun eğme), *dîn* kelimesinin önemli anlamsal bir parçasını oluşturmaktadır. Tâ'at (itaat) kelimesinin anlamı da kendi içerisinde bir genişliğe ve derinliğe sahiptir. Olumlu ilişkideki itaate, her iki tarafın hür iradesi ile gerçekleşir. Kişi karşıdakine seçmeci (*ihtiyârî*) yaklaşarak itaat edebileceği gibi itaat etmeyebilir de. Bazı müellifler olumsuz tarafı ele alarak

⁵ Detay için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.53-56.

⁶ Detay için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.57.

⁷ İsmail Çalışkan, a.g.e., s.58.

isyan etmek anlamını da vermişlerdir.⁸ İtaat kelimesinin Kur'an bağlamında kendisine anlam yönünden en yakın kelime, *se le me* kökü ile ilgili kelimelerdir (*selime, istislam, islâm*). Nitekim Kur'an'da itaat durumunu daha genel ve metafizik olarak *abd* ve *ibadet* kavramları anlatmaktadır. Bu kelimenin anlamının Arapçada farklılığı üzerine tartışmalar söz konusudur, bu durum Kur'an'a da yansıtılmaktadır.⁹

'Âdet, Hâl, Şe'n: Sistemleşmiş veya Devamlı Hale Gelmiş Yapı, Benimsenmiş Olgu

Diğer iki kelimededen farklı olarak bizce, dîn kelimesinin en önemli anlamsal kısmını oluşturmaktadır. İçerik olarak tekrarlı tekrarlı belirli bir süre sonra oluşan ve devamlılık arz eden organize bir yapıdır. İnsanların özgür iradeleriyle benimsedikleri, kendilerine mal ettikleri, deneme yanılma yoluyla belirleyici bir etken olarak hayatlarına giren bu yapısal olgu, nitelikleri açısından kişisel bir tutumu, toplumda gelenekleşmiş bazı uygulama ve davranışları, yaşam biçimlerini, ibadet şekillerini, her türlü hukukî ve idarî uygulamaları, kavramlaşmış din'i içerisine alabilecek anlamsal genişliğe sahiptir. 'Âdetin hem kişisel psikolojik bir yapı (huy), hem de bir kişi, kişiler veya organize olmuş bir toplum tarafından benimsenen ve kendine mal ederek sürekli yapılan şey ve içinde bulunulan hal olarak bireysel ve toplumsal iki kategoride değerlendirilmesi mümkündür. 'Âdetin, tâ'at ve cezâ' ile ilişkisi ise insanın âdet haline getirdiği şeyi sürekli yaparak artık zorunlu olarak uyulması gereken bir norm haline gelmesi ve bu normlara göre karşılık görmesi şeklinde izah edilmektedir.¹⁰ Bu anlamı dinsel boyutta ele aldığımız da ise eğer tek kişinin âdetinden bahsediliyorsa dinin bireysel yönü yani iman ve ibadeti, çok kişinin âdetinden bahsediliyorsa dinin toplumsal yönü ifade edilmek istenmektedir. İsmail Hakkı Bursevî, "*Din, insanların âdeti olmak üzere yerine getirmeleri için emredilmiş şeydir, çünkü din lügatte 'âdet demektir'*", diyerek kavramlaşmış din ile masdar olan *dîn/deyn* ayrımını yapmaktadır. Lügatlerde dîn kelimesinin anlamı içinde sayılan din, millet, şariat, islam vs.. isimler kelimenin gerçek anlamı değildir. Burada dilcilerin tefsirlerden etkilenecek sayılan bu anlamları doğrudan sözcüklere aktarmışlardır. Buradaki ayrım bu yüzden yapılmaktadır.¹¹

3.2.Deyn Şekli: Borç Alıp-Vermek

Deyn'in asıl anlamı "Huzurda olmayanı, gâib olan her şey"dir. Borç veren açısından bakılınca, borç vermiş olduğu şey bir müddet için kendinde olmadığından deyndir. "Bir müddet" vurgusu önemlidir, çünkü deyn aynı zamanda "Zamanı belirlenmiş veya belirli bir müddete kadar ertelenmiş şey" demektir. Günlük dilde bu masdarın değişik bablarda kullanılan fiil şekli ve çeşitli isimler: "borçlanmak, borç vermek ve almak, karşılıklı borç muamelesinde bulunmak, borçla bir şey satmak ve almak, borç işini yapan kişi/ler" şeklinde özetlenebilecek bir anlam kümesi etrafında dönmektedir. Deyn masdarının anlam kümesinin,

⁸ İsyân etmek anlamı için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.59.

⁹ Kelime hakkındaki tartışma için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.59-61.

¹⁰ De ye ne kökünden gelen kavramsal dini, bazı dilcilerin yaptığı gibi değerlendirmeyip 'âdet kısmına dahil edilmesi hususu için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.61-62.

¹¹ İsmail Çalışkan, a.g.e., s.63.

din kavramının anlamlandırılması ve tanımlanmasında doğrudan bir etkiye sahip olmadığını düşünmekteyiz. Ancak daha öncede belirilmiş olduğumuz gibi Allah ile kul arasındaki borç ilişkisi yorumu bağlamında düşünmekteyiz.¹²

Hülasa, dînin anlamsal kümesi, sebep-sonuç bağlamında ele alındığında, itaat ve borçlanma bu formülün sebep kısmını, ceza ise sonuç kısmını oluşturur. 'Âdet ise, insanlarla insanlar arasında; insanlarla soyut olgular arasındaki ilişki için kullanılmıştır. Ayrıca bunlar metafizik alanda Allah-insan ilişkisinde kullanılır ve kavramsal dinin en önemli iki alanı tâ'at ve cezâ' dile getirir. Nitelik ve nicelik bakımından çok çeşitli olsa da dîn, iki obje arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve tepkiyi sebep-sonuç bağlamında formüle eder. Bu ilişkide cezâ' ve tâ'atte bir tarafın üstünlüğü söz konusu iken; tâ'at ve 'âdette bir devamlılık ve zorunluluk görülür; sadece 'âdette bir organize ve yapılaşma söz konusudur. Kur'an'da de ye ne kökü itaat, ceza ve borç anlamlarında yer yer kullanmakla birlikte, esasen 'âdet anlamını kavramlaştırarak kendinin ana kavramlardan biri haline getirmiş ve o artık *ed-dîn* olarak dile getirmiştir.

3.3.Kur'an-ı Kerim'de Din Kelimesi ve Kavramının Kullanımı

Dîn kelimesi, bir defa fiil olarak *de ye ne* köküne ait dîn masdarının türevleri ise Kur'an'da doksan beş defa tekrar etmektedir.¹³

3.3.1.Lügat Anlamında Kullanımlar

Din Edinmek (fiil şekli): "Din edinmek, bir dini benimsemek" anlamında fiil formunda (*yedînûne*) bir defa kullanılmıştır. Bir melik veya güç sahibine itaat edip bağlanan kimse bu durumu kendisine din edinmiş olduğu gibi, Allah'ın gönderdiklerini kabul edip onlara uyan yani itaat eden kimse de onu kendine din edinmiş olmaktadır. İlgili ayet Tevbe 29'dur¹⁴; Ayetteki *yedînûne* fiili 'itaat etmek' değil 'din edinmek' anlamındadır. Müşrikler toptan inkarı, Ehl-i Kitab ise dinsizlikle değil 'hak dini'ni din kabul etmemekle tenkit edilmektedirler. Ceza ve Hesap: Dîn kelimesinin lügat anlamında Kur'an'da insanların yaptıklarına karşılık öteki dünyada görececeklerini cezâ olarak yansıtmıştır. İnsan bu dünyada yaptıklarının karşılığını mutlaka görecektir. Dünya hayatının bitmesi yeni bir sürecin başlaması anlamına gelmektedir. Bu süreç, dünyada yapılıp-edilenlerin geriye dönmesi yani karşılığının alınması sonucu yeni bir yaşam biçiminden başka bir şey değildir. Bununla bağlantılı olarak Medîn ve dîn, Yevmu'd-dîn kullanımları söz konusudur.¹⁵ Dîn'in tek başına değil de yevm ile birlikte kullanımının sebebi, o günün, din için diğer günlerden ayrı ve özel bir gün olduğuna vurgu yapmaktır. Dîn kullanımı ise ceza ve hesap manasına olup yevmu'd-dîn: Allah'ın insanları amellerine göre hesaba çekip iyi veya kötü karşılığını vereceği gündür. İnsanın bu dünyada bir din seçme hakkı ve hürriyeti varken öteki dünyada böyle bir hakkı tabii olarak olmayacaktır. Allah'a karşı gelme, başka bir

¹² Göş. yer, s.64-65.

¹³ Kullanım türleri için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.67.

¹⁴ Allah'a ve ahiret gününe inanmayan (müşriklerle); yine Allah ve Rasulü'nün yasakladıklarını yasaklamayan yani Hak Dini'ni din edinmeyen (lâ yedînûne dîne'l hakk) Ehl-i Kitab'tan kimselerle isteyerek cizye verip otoritenizi kabul edinceye kadar savaşın. Kur'an-ı Kerim, Tevbe 29.

¹⁵ İsmail Çalışkan, a.g.e., s.66-71.

yol seçmeye kalkışma, alternatif bir arayış mümkün olmayacaktır. Mâliki yevmi'd-dînin anlatmaya çalıştığı gerçek budur.

3.3.2.Kavramsal Kullanım

Dîn kelimesinin üç temel anlamından hesâb/cezâ', tâ'at ve 'âdet birisi olan hesâb/cezâ' Kur'an'da lügat anlamıyla kullanılmıştır. İtaat ve 'âdet ise tamamen kavram haline dönüşmüştür. Kur'an açısından dini objektif (mutlak din) ve subjektif (değişken din) olarak ikiye ayırıyoruz. Objektif olan din, Allah'a ait, bütün peygamberlerin getirdiği, esas ve ilkeleri belli olan, zaman ve zemine göre özünde değişiklik olmayan yani evrensel olan, Kur'an bütünlüğünden bakılarak 'din budur' denildir. Subjektif olan ise, insanların algılamasına ve belirlemesine göre teşekkül ettirilmiş, mutlak dine göre kesinlik arz etmeyen, insandan insana, toplumdaki topluma esasları farklılık gösteren dindir. Subjektif din, ister bir tanrı gönderisi olarak gelmiş insanların anlayışına göre değişikliğe uğramış olsun isterse bizzat insanların kendi ürünü olarak düzenlenmiş olsun aynı şekilde değerlendirilir. Objektif (mutlak) din kavramını içerenler *ed-dîn*¹⁶, *ed-dînu'l-kayyim*¹⁷, *dînu'l-kayyime*¹⁸, *ed-dînu'l-hâlis*¹⁹, *dînu'l-hakk*²⁰, *dînullâh*²¹ dır.

Din kavramını şekillendirebilmek ve din budur diyerek kastedilen şeyi ortaya çıkarabilmek için vahiy sürecini takip etmemiz gerekmektedir. Dinin kavramsallaştığı bu süreç cahiliye toplumundan başlayarak vahiyle birlikte bu kavramın nasıl şekil aldığını ortaya koyamaya çalışacağız. Din kelimesi Kur'an öncesi toplumunda da kullanılmaktaydı, dönemin anlayışını yansıtan bu kelime kişisel arınma ve hacetmek gibi bazı ibadetler için sınırlı bir anlamda kullanılmaktaydı.²² Bu kullanım onların kapsamlı bir din kavramından ve sistematikleşmiş bir organize halindeki dini yapıdan ziyade kişisel bir dini eğilim ve eylemleri göstermekten ibaretti. Kur'an öncelikle dîn kelimesini dildeki anlamını ahiret hayatıyla bağlantılı olarak kullanmaya başlamıştır. Bu durum hem din kavramının olgunlaşması hem de bilinçli olarak bir iman objesine vurgudur. İkinci aşama olarak ahiret inancı ile bütünleşmiş din kavramına geçiş dönemi oluşturmaktadır. İnsanın varlığını ve bilinçaltını oluşturan daha önce olmuş gaybî oluşumu hatırlatan; insan hayatında bazı teamüllerin kaçınılmaz gerekliliğini ve asla ödün verilmemesini vurgulayan ahlakî ilkelerin ağırlıkta olduğu bu süreç, insanın içsel bakımdan iyice tahrikini sağlamış, kendisini sorgulamaya ve daha iyi değerlendirerek yeryüzündeki varlık sebebini düşünmeye yöneltmiştir. Bütün bunların akabinde dini kavramlaştırma sürecinin tamamlanacağı üçüncü evresi başlamıştır. Bundan sonra artık *ed-dîn* ve *dîn* ile oluşan terkipler, bütüncül bir dünya ve ahiret görüşünü yansıtan kavramsal dini

¹⁶ Kur'an-ı Kerim, Â'râf 29; Yûnus 22, 105; Lokmân 32; Zümer 2, 11; Mü'min 14, 65; Şûrâ 13, 21; Nahl 52; Rûm 30, 43; Ankebût 65; Bakarâ 132, 193, 256; Enfâl 39, 72; Âl-i İmrân 19; Ahzâb 5; Mumteherine 8, 9; Nisâ 46; Beyyine 5; Hacc 78; Saff 9; Fetih 28; Tevbe 11, 33, 122.

¹⁷ Kur'an-ı Kerim, Yûsuf 40; Rûm 30, 42; Tevbe 36.

¹⁸ Kur'an-ı Kerim, Beyyine 5.

¹⁹ Kur'an-ı Kerim, Zümer 3.

²⁰ Kur'an-ı Kerim, Saff 9; Fetih 28; Tevbe 29, 33.

²¹ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân 83, 24; Nûr 2; Nasr 2.

²² İsmail Çalışkan, a.g.e., s.64.

meydana getirmiştir. Bütün bu süreçler Kur'an'ın nüzul tarihinin, dini kavramlaştırma sürecinden ibret olduğunu göstermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken hususlar ise, bu süreçte belirleyici tarafın vahyi gönderen Allah'ın olması ve yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşen bu hadisede teorik sisteme insanın herhangi bir dahilinin söz konusu olmayışıdır. İnsanın etkinliği ise kendisine düşen vazife kadardır. İnsan onu yaşamak ile mükelleftir ve aşağıdan yukarıya doğru ilerleyen pratik sistemin devamlılığını sağlayan unsurdur. Birinci hususta Allah'ın teorik sistemi belirlemesi devamlılık arz etmemektedir, kavramlaşmanın tamamlandığı yerde bitmektedir. Böyle bir oluşumda dinin kavramsallaşması ile sosyolojik oluşumdaki kültürün bir ürünü olan somut ve sistemli din kavramsallaşmasının farkı kendini göstermektedir. Çünkü vahyin sistemleştirmesi zihinsel bir olaydır ve bunu somut biçimde yaşacak olan ise insandır. Binaenaleyh din insan ürünü değildir, ancak insanın yaşaması ile somut bir hale bürünmektedir. Mevzubahis kavramlaşmanın en bariz belirtisi ise, dîn kelimesinin 'âdet ve itâ'at anlamlarında yatmaktadır. Vahiyle gelen din, tekrar edilerek yerleşmiş bir hal yani 'âdet halini alacak ve insanın yaşamasıyla itâ'atle bu olgu tamamlanmış olacaktır. Dinin kavramsallaştırma süreci başlarında dinin içeriği tam olarak açıklanamamakla birlikte dinin insan ilişkisinde psikolojik ve sosyal ikilem yerine daha açık net bir tutumla Allah'a yönelme istenmiştir. Şirk yerine tek bir yöne yani sadece Allah'a, şirki terk ederek tevhide yönelmeyi; iman ve düşüncede tevhide aykırı her şeyi terk etmeyi öncelemiştir. Tek tek her insandan bireysel bir tutum belirlemesi istenmesinden hareketle, ilk anda Kur'an'da dinin sadece kişisel inançtan ibaret olduğu düşüncesi akla gelebilir, ancak bu dinin kavramsallaştırmasındaki sürecin başlangıcıdır.²³

Dinî tutumun kalitesini *muhlis* tabiri ile belirleyen ayetlerde *ed-dîne* müfessirler, kelime anlamlarıyla yetinen ilk tefsir hareketinin etkisiyle tevhidi ikrar, şahadet, ibadet veya itaatte ihlâs, dua, niyet şeklinde mevzubahis içerikleri kelimeye yüklemişlerdir. Önemli ve genel bir olguyu ifade eden bir kavramın bu şekilde izah edilmeye çalışılması, ayetlerin hedeflediği şeyi anlatmakta kısır kalmaktadır. Bunun yerine ayetlerdeki *ed-dîne* 'ubudiyet', 'yaşam felsefesi', 'hayat tarzı' vb. demiş olsalardı daha isabetli olabilirdi. Müfessirler bu tür yorumlarla Kur'an'da genel olarak anlatılan bir meseleyi cüzi örneklerle indirgemişlerdir. Her ne kadar bu anlamlar din kavramının içeriğinde varsa da Kur'an'daki kullanımların ekseriyetinin kavramsal ifadeler olduğu unutulmamalıdır. Aynı şekilde *dîni* millet, ümmet vs. ile anlamlandırmak da yetersiz kalacaktır. Çünkü Kur'an'da din kavramıyla birebir anlam eşitliği olan kelime bulunmamaktadır. Eğer ayetlerde geçen *ed-dîni* sadece dua, hesâb veya millet, ümmet vb. şekilde yorumlanırsa o zaman Kur'an'ın insandan istediği kapsayıcılık ve mükemmellik özelliği göz ardı edilmiş olur. O halde burada *ed-dîni* dua'ya tahsis etmek mümkün değildir. Zira insan geçici olarak tevhidi benimsemekle veya sadece dua etmekle dinde ihlâs sahibi olamaz. Halbuki Kur'an'ın *ed-dîn* dediği şey süreç içerisinde daha kapsayıcı, sistemli ve bütünselliğe doğru giderek mükemmelle ulaşmaktadır. Kur'an'ın müşrikler hakkında naklettiği durum aslında bütün insanlığın ortak karakterini oluşturmaktadır. Şöyle ki: kendi varlığının mükemmel ve noksan olmayıp, zaman

---

²³ Bu aşamadaki ayetler için bkz. Kur'an-ı Kerim, Â'râf 20; Yûnus 22-23, 104-105; Lokmân 32; Ankebût 65; Nisâ 146; Zümer 2-3, 11, 14; Gâfir 14, 65; Beyyine 5.

içinde bir varlık, dolayısıyla da sonlu ve geçici olduğunu anlayan her insan 'aşkın ve mutlak yaratıcıya' Allah'a döner, din bilincini ve bağlanışını sadece O'na has kılar. Bu yönde söylemini sürdüren Kur'an, aslında insanın bilinçaltına inmek suretiyle işaret ettiğimiz insanın doğal haliyle dindar olduğunu hatırlatarak bu dindarlığın yaratıcıyı tanıma ve ona itaat şeklinde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Kur'an'ın inişine kadar tarihsel dinî tecrübe göstermektedir ki, insan hep kendi yaratıcısını arama şeklinde dinî bir eğilime sahip olmuştur. Bu arayışı zaman zaman peygamberler yönlendirmeye çalışmış, onlar olmadığı zamanda insanın bu çabası devam etmiştir. İnsan bu çabasında bazen başarılı bazen başarısız olmuştur. Fakat ondaki eğilimlerin itki ve motivasyonu ile yaratıcısına zıt ve alternatif dinî tutumların varlığı bir gerçektir ki, vahiy tarihi esasen bununla mücadele için varoluşunu sürdürmüş sonunda Kur'an bu görevi altıncı yüzyıldan itibaren devralmıştır. İnsanlığın ortak dinî tecrübesi tarih boyu var olmuş, tevhit ve şirk ile iç içe gelmiş, birbiriyle daima mücadele halinde olumsuz diyalog devam etmiştir. Kur'an, bu tarihsel dinî tecrübe hakikatini bir öncül kabul ederek, İslam'ı fitrata uyan tek din olarak takdim etmiş, kendi öneri ve sistemini bu şartlar üzerine sunmuştur.²⁴

Vurgu yaptığımız İslam'ın fitrata uyan tek din olduğunu delilleriyle ortaya koyamaya çalışalım. Fıtrat kelimesinin kökü, "bölmek, yarmak" anlamına gelen *f-t-r* fiilidir. Bu fiil bazı ayetlerde varlıkların bölünerek yaratılışını ifade için kullanılmıştır: "*Gökleri ve yeri bölerek (koyduğu bu kanuna göre) yaratan Allah her ne yaparsa güzel yapar...*"²⁵ Şu ayetten insanın da bu kanuna göre yaratıldığını anlıyoruz: "*Yüzünü dosdoğru bu dine, Allah'ın 'fıtrat'ına çevir. O, insanları ona göre yaratmıştır. Allah'ın yarattığının yerini tutacak bir şey yoktur. Doğru din bu dindir. İnsanların çoğu bunu bilmezler.*"²⁶ Bütün varlıkların yapısına uygun olan hayat tarzı Allah'ın düzenidir; kainattaki tüm işleyiş Allah'ın kanunları üzere yürür. İradesi olmayan varlıklar bu işleyişe karşı koyamaz, ilahi ölçülere uygun görevlerini yaparlar: "*Allah'ın dininden başka bir din mi arıyorlar? Oysa göklerde ve yerde kim varsa, isteyerek veya istemeyerek Allah'a teslim olmuştur. Hepsi ona döndürülecektir.*"²⁷ İnsan ve cinler imtihan için yaratıldığından seçme hakları verilmiştir; binaenaleyh Allah'ın kanunları arşısında kendi iradesiyle hareket edebilme hakları vardır. Bunun dışında bütün varlıklar Allah'a tamamıyla teslim olmuşlardır. Allah'ın kanunları dışında hiçbir seçim yapamadıkları gibi anlamda verememektedirler; Hüdhüd'ün (Süleyman as. ile konuşan kuş) güneşe secde edenler hakkındaki şu şaşkınlığı misaldir: "*(Hüdhüd dedi ki:) Göklerde ve yerdeki bütün gizlileri ortaya çıkaran Allah'a secde etmeleri gerekmez mi!? O, gizlediklerini de bilir, açığa vurduklarını da.*"²⁸ Hüdhüd insanlar gibi bir iradeye sahip olmadığı için Allah'ın kanunları dışında herhangi bir yol seçme tabiatına sahip değildir; binaenaleyh mevzubahis olayda insanların Allah'a kulluk yapmamalarına anlam verememektedir. Bu durum sadece Allah'ın değil diğer varlıklarında kabul etmediği bir durumdur. Misal Allah'a oğul isnat etmesine tepki olarak neredeyse göklerin

²⁴ İsmail Çalışkan, a.g.e., s.79-83.

²⁵ Kur'an-ı Kerim, Fatır 5; Benzer ayetler için bkz. En'âm 14, 79; Yusuf 101; İbrahim 10; Zümer 46; Şûrâ 11.

²⁶ Kur'an-ı Kerim, Rûm 30.

²⁷ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân 83; Benzer ayetler için bkz. Ra'd 15; Nahl 48-50.

²⁸ Kur'an-ı Kerim, Neml 25.

parçalanacak, yerin yarılacak, dağların da çökecek hale gelmesinden bahsedilen ayette²⁹ görülmektedir. Tabiattaki bütün işleyiş Allah'ın ölçüsü üzerinedir. Dinin, tâ'at ve 'âdet, (kanun/ölçü) anlamına gelmesinin nedeni de budur. Allah'ın düzenine aykırı davranabilecek bir varlık yoktur: *"Kimin dini, samimi olarak kendini Allah'a vermiş olanın dininden güzel olabilir ? O İbrahim'in dosdoğru dinine uymuştur. Allah İbrahim'i dost edinmiştir."*³⁰ İnsanı bu dünyada Allah'ın dininden yani O'nun ölçü ve kurallarına göre yaşamak dışında hiçbir şey tatmin etmeyecektir. Kalpleri tatmin eden şey Allah'ın zikri yani O'nun yaratılış ölçülerine göre yaşama azmi ve kararlılığıdır: *"Doğru çağrı Allah'a yapılan çağrıdır. Allah ile aralarına koyup yarıma çağırdıkları, onlara cevap vermezler. Bu çağrıyla onlar, ağzına su ulaşsın diye iki elini suyun üstüne yayan kimseye benzerler; su, bu şekilde ağza ulaşmaz. Bu kâfirlerin çağırısı boş bir çağrıdır."*³¹ Burada vurgu yapılan şey doğru harekettir yani fitrata uygun hareket etmektir.³² Bu her şey için geçerlidir, Allah'ın koyduğu ölçülere göre hareket edilmediği takdirde başarılı olmak mümkün değildir. Vahiy sürecinde psikolojik, sosyal ve zihinsel hazırlık aşamasından sonra zihinlerde bir karışıklık ve belirsizlik kalmaması için din bizzat isimlendirilmiştir: *"Allah nezdinde din İslam'dır. Kitap verilenler kendilerine bu konuda bilgi geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın ayetlerini inkar edenler bilmelidirler ki, Allah'ın hesabı çok çabuktur."*³³ Kavramsal olarak mutlak dini anlatan *ed-dîn* kavramı artık *el-İslâm* ile daha da belirgin bir hal almıştır ve Allah'ın tarihsel süreçte gönderdiği dinin bu olduğu³⁴ da açıklanmıştır. Fitrat din bağlantısını biraz daha açacak olursak, insan hak-batıl, iyi-kötü, güzel-çirkin, tatlı-acı bütün duygu ve fiilleri doğuştan getirmemektedir; bu karakteristik özellikler insanda aktif halde doğuştan gelmemektedir. Ancak yeri ve zamanı gelince bunları yapabilme gücü potansiyel halde dünyaya gelir. Kur'an bu düşünceyi yeterince desteklemektedir.³⁵ Doğuştan gelen fizikî ve psikolojik yapı zamanla tecrübe ile dışa yansiyarak nesnelleşmektedir. Öznelğin bütün insanlar için ortak fakat pratiğe yansımalarının bütün insanlar için farklılık gösterdiğini görmekteyiz. Aynı dine inanalar arasında bile kişilere göre algılama ve yaşama farklılığının varlığı bilinmektedir; bu durum insanın fitrî yapısından kaynaklanmaktadır. Nesnelleşmede din sınır ve nitelik açısından insana yardımcı olmaktadır. Misal: dua fitrî bir ibadettir, her insanda dua etme eğilimi vardır, ancak duanın nasıllığını din belirlemektedir. Bu düzene göre insan işlenmemiş bir cevher olarak dünyaya gelir ama tecrübesi, çevresi, aile ortamı vs. etkenler onu yönlendirir, etkiler, yaşam yoluna sevk eder. Öyleyse insan dindar olarak doğmaz; ancak, mutlak dini kabule yatkın ve bu imkanı daima içinde taşıyarak doğmaktadır. Kur'an'ın fitratı, dinin kaynağı değil onun telkinlerini kabule yatkın ve insanoğlunun da evrensel ortak değerler merkezi kabul ettiğini söylemek mümkündür. Her insanda var olan bu durum Allah'ın insana ilk hidayeti olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca insanın fitratı demek, insanın yaratılışındaki özellikleri anlamına gelir ki bunu açıkladık; bu

²⁹ Kur'an-ı Kerim, Meryem 88.

³⁰ Kur'an-ı Kerim, Nisâ 125.

³¹ Kur'an-ı Kerim, Ra'd 14.

³² Fatih Orum, a.g.e, s.30-37.

³³ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân 19.

³⁴ Kur'an-ı Kerim, Şûrâ 13.

³⁵ Kur'an-ı Kerim, İsrâ 84; İnsân 3; Beled 8-10; Şems 7-9; A'lâ 1-3.

özelliklerden birisi de insanın boşlukta kalamayacağı, yani metafiziksel anlamda inançsız olamayacağıdır. Bu durumu bireysel ihtiyaç olarak görmektedir.³⁶ Kur'an'a göre objektif (mutlak) dine ve fitrat ilişkisine değindik bunun subjektif tarafını din ve inanç başlığı altında inceleyeceğiz.

3.4.Kur'an'da Din Kavramın Anlam Alınan Giren Kelimeler

Kur'an-ı Kerim'de anlam alanı en geniş kavram din'dir. Din kavramını doğrudan ve en iyi şekilde din kelimesi ifade ediyor olsa da onun anlam alına giren kelimelerle bu kavramı tamamlamaktadır. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi bu kelimelerin hiçbirisi din kavramı ile birebir aynı anlamda değildir. Öncelikle din kelimesinin kullanıldığı ayetlerde çokça yer alan ve dinin anlam alanına doğrudan giren *millet*, *ümme*, *şeriat*, *fitrat*, *hanif*, *islâm* kelimelerine kısaca değineceğiz.

Millet: *Me le le* kökünden gelen millet kelimesi Arap dilinde "*gidilen yol*" temel anlamında kullanılır. Buradan hareketle insanın yaşamda tuttuğu yola mecazen millet adı verilmiştir. Dinin de benzer bir durumu çağrıştırmaları hasebiyle ona da millet denilmiştir. Bu yol ilahî olabileceği gibi beşerî de olabilir. Millet kelimesi Kur'an'da birer defa *el-milletu'l-âhire*³⁷, *millete kavmin*³⁸ ve *milletikum*³⁹; ikişer defa *milletunâ*⁴⁰, *milletuhum*⁴¹; sekiz defa da *milleti İbrahim*⁴² şeklinde tamamı tamlama formunda kullanılmıştır. Millet-i İbrahim dışındaki tamlamaların tamamı beşerî oluşumları anlatmaktadır. Millet kelimesi subjektif din tanımlaması içerisinde yer alabilecek durumdadır; çünkü objektif (mutlak) din sadece Allah'a nispet edilmekte olup peygamberler dahil hiç kimseye nispet edilmemiştir. Dolayısıyla *millet*, vahiy gelmiş olsa da insan tarafından yaşam haline getirilmiş ilkeler bütünü anlatmaktadır ki bu, bir hayat yoludur. İlkelerin insanı zihinsel olarak belli bir etki altına alması ve davranışlarını yönlendirmesi sebebiyle *millet*, anlayış ve zihniyet olarak algılanmalıdır. Ana tema insanın çabası ve yaşamın somut şeklidir. Hz. İbrahim, aldığı vahiyler ve endi düşünceleri sayesinde sergilediği hayat anlayışı ile eşsiz bir yere sahiptir. Kur'an buna atıfta bulunduğu gibi millet ile bu gerçeği açık olarak vurgulamaktadır. Varılan nokta şudur: *ed-dîn* mutlaklığı ifade ettiğinden millet kavramından daha genel, kesin ve hakikati ifade etmektedir. Öyleyse, millet kavramının içeriğini oluşturan şeylerin tamamı kesin, değişmez ve mutlak değildir subjektif bir karaktere ve değişkenliğe açıktır. Hülâsa millet: bir topluluğun etrafında toplandığı ve üzerinde yürüdüğü ilkeler ve yoldur; daha da netleştirirsek, insanın ve insanlar topluluğunun zihniyetini oluşturan ve yaşamında takip ettiği ilkelerin çizdiği yoldur.⁴³

³⁶ İsmail Çalışkan, a.g.e., s.128-140.

³⁷ Kur'an-ı Kerim, Sâd 7.

³⁸ Kur'an-ı Kerim, Yûsuf 37.

³⁹ Kur'an-ı Kerim, A'râf 89.

⁴⁰ Kur'an-ı Kerim, A'râf 88; İbrahim 13.

⁴¹ Kur'an-ı Kerim, Kehf 20; Bakara 120.

⁴² Kur'an-ı Kerim, Yûsuf 38; En'âm 161; Nahl 123; Bakara 130, 135; Âl-i İmran 95; Nisâ 125; Hacc 78.

⁴³ İsmail Çalışkan, a.g.e., s.97-104.

Şerî'at ve Şir'at: *Şe re 'a* kökünün günlük Arap dilinde oldukça geniş bir kullanım alanı vardır. Kökün "doğrusal şekilde uzanan bir şeyin başlangıcı" şeklindeki temel anlamı, insanların gidecekleri yolun başlangıcını anlatmaktadır. Ayrıca su-hayat ilişkisini anlatmak içinde kullanılmaktadır: "ağız ile su içmek", "hayvanların suya yönelmesi veya suya girmesi", "develerin suya gitmesi veya götürülmesi ve su içmesi"ni anlatmak için kullanılır. Araplar, kaynağı kesilmeksizin devamlı, görünür bir şekilde akan ve doğrudan ağızla içilen suya *şerî'at* ismini verirler. Bu ve diğer⁴⁴ anlamların hemen hepsinde ortak husus, "bilinen ve doğrusal bir hareket tarzı"nın çağrıştırılmasıdır. Kur'an'da bu kök beş kez kullanılmış olup *şurre'an*⁴⁵ kelimesi konumuz ile bağlantısızdır. İki kez fiil *şere'a*⁴⁶, iki kez isim bir defa *şerî'at*⁴⁷ ve bir defa da *şir'at*⁴⁸ şeklinde geçen bu kelimenin fiil şekli: "ortaya çıkardı, açıkladı (ezhara)", "açıkladı (evdaha)", "yol olarak belirledi (senne)", "seçti (ihtâre)" ile tanımlanmıştır. *Şerî'at* ve *şir'at* ise dilciler ve müfessirlerce genelde aynı kabul edilmiş ve *şerî'at*'ın "suya giden yol" şeklindeki orjinal lügat anlamına dayanılarak her ikisine birden: yol (*sebîl, tarîk*), gidişat (*sünnet*), takip edilen yol (*mezheb*) izahları yapılmıştır. İzahların hepsinde ortak nokta 'yol' dur. Çünkü Kur'an kelimelerinin asıl anlamı ile Kur'an'da kazanmış oldukları anlamın daha bütüncül bir yapı kazanması için tek yol, kelimenin asıl anlamına dayanmaktadır. Benzetmedeki incelik: Kaynağın sağlamlığı ve güzelliği itibariyle Hakk'a götüren yola veya inananları inandıkları kaynağa götürdüğü için mecazen tarîkat-i İlahiye'ye *şerî'at* ismi verilmiştir. Bir başka yoruma göre bu benzetmenin sebebi: Su nasıl ki gerçekte insanın susuzluğunu gideriyor ve temizliyorsa, hayvanlar ve bitkilere hayat sebebi oluyorsa aynı şekilde *şerî'at* da insan ruhunun hayat sebebidir. Millet kavramının insani boyutu ne kadar fazla ise *şerî'at*'ta da Allah'a o kadar atıf vardır. Dolayısıyla Allah'ın sunduğu şeylerin dışında insanın kendi belirlemesi olan dinsel kurallara kesinlikle itibar edilmemesi istenmektedir. O halde *şerî'at* kavramı İlahî dinin kaynağını ve insanı o kaynağa bağlayan yolu anlatmaktadır: "*Sonra sana da dini açık bir yol olarak ('alâ şerî'atin) belirledik, sen ona uy ve bilmeyenlerin arzularına uyma.*"⁴⁹ *Şerî'at* kelimesinin geçtiği ayetlerden⁵⁰ bütün peygamberlerin dini aynı kaynaktan getirdiği dolayısıyla hepsinin aynı dini tebliğ ettiğini çıkarmak mümkündür. Ümmetlere ayrı ayrı ibadetler emredilmiş olsa bile esasta değişen bir şey yoktur. İnsanların asıl amacı ve vazifesi kulluk ve onun Allah'a yapılmasında⁵¹ bir değişkenlik söz konusu değildir. *Şerî'at* ve *şir'at* kavramlarının yer aldığı ayetlerdeki; "*Sonra sana da dinde açık bir yol (şerî'at) belirledik.*"; "*Her birinize bir yol (şir'at) ve yöntem belirledik.*" cümleleri peygamberlerin dinde bir, ama şeriatta farklı şeyler getirmeleri düşüncesini oluşturmuştur. Bu düşünceye göre, dinin değişmeyen ilkeleri onun asılları olup değişmez; değişen şeyler ise tatbikatla ilgili konulardır. *Şerî'at*, vahiyle belirlenen ve değişebilen konular değil, değişmeyen ana ilkelerdir ve tarih boyu üzerinde yürünmesi

⁴⁴ Diğer anlamları için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.105.

⁴⁵ Kur'an-ı Kerim, A'râf 163.

⁴⁶ Kur'an-ı Kerim, Şurâ 13, 21.

⁴⁷ Kur'an-ı Kerim, Câsiye 18.

⁴⁸ Kur'an-ı Kerim, Mâide 48.

⁴⁹ Kur'an-ı Kerim, Câsiye 18.

⁵⁰ Kur'an-ı Kerim, Şurâ 13.

⁵¹ Kur'an-ı Kerim, Enbiya 25; Âl-i İmrân 64; Beyyine 5.

istenen yol olup, insan bu yol ile gitmesi gereken yere ulaşır. Yani tarih boyu insana gösterilen yoldur. Hülasa, Kur'an'da bir defa kullanılmasına rağmen şeriat kavramı İslam toplumunda diğer kavramlardan daha yaygın olarak güncelliğini korumuştur. Bu onun dini daha iyi anlatmasından ziyade, adeta İslam'ı diğerlerinden ayıran somut bir kavram olarak algılanmasından ve kurumsallaşmış İslam hukukunun şeriat adıyla nitelendirilmesinden kaynaklanmış olabilir. Din kavramından ayrı görmediğimiz gibi, din kavramının birebir karşılığı olarak da görmemekteyiz. Zira din bu bağlamda en temel ve en geniş kavramdır. Şeriat ise sadece dinin belirli işlevini ifade eden bir nitelemedir. Şeriat daha özel ve dar olup dinin kaynağını Allah'a yani aşkın bir boyuta bağlamakta ve hem Allah'a hem de dünya-ahiret mutluluğu ve kurtuluşuna götüren en emin yolu anlatmaktadır. Allah insanı bu yola çağırılmaktadır, insan bu çağrıya uyarsa *ed-dîn*'i gerçekleştirmiş olur. Bu ayrımı Kurtûbî şöyle dile getirmektedir: "*Millet ve şer'at aynıdır. Din, millet ve şeriatın ayrıdır. Millet ve şeriat, Allah'ın insanları yapmaları için çağrıda bulunduğu şeydir. Din ise insanların, Allah emrettiği için yaptığı şeydir.*"⁵² Din, insanın doğuştan getirdiği psikolojik yapının belli bir süre sonra nesnelleşmesidir. İşte bu nesnelleşme ihtiyacından dolayı Allah'ın insana yol göstermesi şeriattır. Şeriatın din kavramındaki anlamsal yeri budur.

Ümmet: Kökü *ümm* olup Arapça dilinde temel anlamı: "etrafındakilerin kendisine bağlı bulunduğu merkez ve arkadan takip edenlerin kendisine katıldığı herhangi bir şey" veya "herhangi bir şey etrafına toplanan topluluk" için kullanılan isimdir. Bu temel anlamlara⁵³ göre ümmet: "bir önder veya belli bir maksat etrafında buluşan topluluktur." Bu maksat bir din, yaşam biçimi, belirli bir mekan veya zaman dilimi vs. olabilir. Kur'an'da bu kelime, belli bir alan ve özel adlandırma ile az (grup)⁵⁴ veya çok (toplum)⁵⁵ sayıdaki insanın oluşturduğu topluluklar ile cinler⁵⁶ ve değişik türden hayvanlar⁵⁷ için kullanılmaktadır. Anlaşılan şey bazı ortak vasıflara veya özelliklere sahip canlı varlıklar topluluğuna söylendiğidir. Ancak Hz. İbrahim'in tek başına ümmet⁵⁸ olarak nitelendirilmesi bu anlamdan ayrılmaktadır. Ayette İbrahim'in birbirini açıklayan üç özelliğinden bahsediyor: Allah'a itaat eden (*gânit*); Allah'a yönelen (*hanîf*); müşrik olmayandır. Bu üç özellik onun tebliğinin özünü oluşturan tevhidin bizzat kendisidir. Sonraki ayetlerde Hz. Muhammed'e İbrahim'in yoluna (*millet-i İbrahim*) uyması emredilmiştir. Bu özelliklerinden dolayı Hz. İbrahim'e tek başına ümmet olmak vasfı layık görülmüştür. Onun bazı özellikleri kendisinde topladığı veya kendisine uyulan imam olduğu için ümmet denildiği yolundaki yorumların haklılık payı olmakla birlikte, yaşadığı dönemde diğer dinlere muhalefet ettiği ve onlarda bulunmayan bir gayeye (tevhit) yöneldiği için tek başına ümmet olması, hem Kur'an bağlamına hem de dildeki anlamlara uygundur. Çünkü kelimenin anlamlarından biri de

⁵² Detaylı bilgi için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.105-117.

⁵³ Diğer kök anlamları için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.118.

⁵⁴ Kur'an-ı Kerim, Bakara 128, 134, 141, 143; Âl-i İmrân 110; Nisâ 41; En'âm 42, 108; A'râf 34, 181; Yunus 47, 49; Hûd 48; Ra'd 30; Hicr 5; Nahl 36, 63, 84, 89; Hacc 34, 67; Mü'minûn 43; Neml 83; Kasas 75; Ankebut 18; Fâtır 24, 42; Mü'min 5; Zuhruf 22, 23; Câsiye 28; Ahkâf 18.

⁵⁵ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân 104, 113; Mâide 66; A'râf 159, 160, 164, 168; Hûd 48; Nahl 92; Kasas 23.

⁵⁶ Kur'an-ı Kerim, A'râf 38; Fussilet 25.

⁵⁷ Kur'an-ı Kerim, En'âm 38.

⁵⁸ Kur'an-ı Kerim, Nahl 120.

"kendi dışındaki dinlere muhalefet eden"dir. Ayrıca "*İnsanlar tek bir ümmet idi, sonra ayrılığa düştüler...*"⁵⁹ ayetine göre, tek obje etrafında toplanma olamadığı takdirde ümmet olma özelliği kaybolmaktadır. Ümmet topluluğu sosyolojik bir tahlilde, maddi-manevi bütün yapısal özellikleriyle ele alındığında, ister ilahî ister beşerî bir temele oturtulmuş olsun, tarihsel bir kesitte oluşmuş sistematik bir yapıdan bahsetmek durumunda olduğumuz açıktır. Buna daha geniş bir anlamda '*medeniyet*' denilebilir. Ayetteki ümmet kelimesini, dini de içine alan daha kapsamlı ve komplike bir yaşam tarzını anlattığından sadece din olarak yorumlamak mümkün değildir: "*Aksine onlar: 'Biz babalarımızı bir yaşam biçimi ('alâ ümmetin) üzere bulduk ve biz onların izinde doğruyu buluruz' derler. Senden önce hangi memlekete uyarıcı gönderdiysek, oranın ileri gelenleri:'Biz babalarımızı bir yaşam biçimi ('alâ ümmetin) üzere bulduk ve biz onların izine uyarız' dediler.*"⁶⁰ Tarih ve sosyoloji bilimlerinin ortaya koyduğu verilere göre, bir medeniyetin oluşması, yapısal niteliklerini tamamlaması uzun bir zaman almaktadır. Ardından bu medeniyet uzun veya kısa bir müddet varlığını koruduktan sonra bozulmaya başlar. Böylece hiçbir medeniyet ebediyen kurulduğu şekliyle varlığını devam ettiremez. Mutlaka bir yenilenme ve değişme ihtiyacı duyar, bazen de yok olup gider. Değişme olgusu, insan doğasının gereğidir. Tarih sürecinde peygamberlerin sürekli yeni bir program ile gelmeleri⁶¹; mevcut durumu değiştirme veya yeniden düzenlemeyi hedef almaları bunun bir kanıtıdır.⁶²

Fitrat: Din ve fitrat ilişkisine yukarıda detaylıca değindiğimiz için burada kısaca değineceğiz. Kavram olarak fitrat, Allah'ın ismiyle tamlama şeklinde (fitratullâh) olarak ayette yer almaktadır: "*Yüzünü hanîf olarak dine, yani insanları üzerinde yarattığı Allah'ın fitratına (fitratullâh) çevir. Allah'ın yarattığında değişme olmaz. İşte doğru din budur. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler.*"⁶³ Hanîf tevhidi kabul anlamına gelen bir tutum, yüzünü çevir ise insanın en belirgin azası olması sebebiyle bütün benliğine mecazen işaret etmektedir. Hanîf ile birlikte "dosdoğru bir biçimde kendini dine ver" anlamına gelmektedir. Mâturîdî şu yorumu yapar: "her yerde ve her zaman dine yönel" şeklinde anlaşılması en doğrusudur. Hülâsa, insan din için yaratıldığından fitrata din denilmiş, bu dine yönelme hanîf olarak istenmektedir. İnsanın kendine yabancılaşması fitratından ayrılması anlamını taşımaktadır. Kur'anî kullanımı ile fitrat, evreni yaratan Allah'ın bütün yarattıkları dışında insan için uyguladığı özel yaratma modeli ve bu modelle birlikte insanın, birtakım eğişim ve karakter özellikleriyle saf bir şekilde dünyaya gelmesidir.⁶⁴

Hanîf: *Ha ne fe* kökünden türeyen bütün kelimelere verilen anlamların bu kökün "meyletmek" temel anlamına dayandığını söyleyebiliriz.⁶⁵ Râgıb İsfehânî'ye göre meyletmenin dinsel niteliği: "sapıklıktan doğruluğa meyletmek" iken, İbn Manzûr'a göre "hayırdan şerre veya şerden hayıra meyletmek" olmak üzere iki yöne de ihtimali vardır. İbn Manzûr'un "Bir

⁵⁹ Kur'an-ı Kerim, Bakara 213; Yûnus 19.

⁶⁰ Kur'an-ı Kerim, Zuhuf 22-23.

⁶¹ Kur'an-ı Kerim, En'âm 42.

⁶² Detaylı bilgi için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.117-128.

⁶³ Kur'an-ı Kerim, Rûm 30.

⁶⁴ Detaylı bilgi için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.128-140.

⁶⁵ Diğer kök anlamları için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.141.

kişiyi herkesin kulluk ettiği yoldan ayrıldığına ona *hanîf* denir" tanımı kapsamlıdır. Hanîf, din kavramının inanç boyutunu ve özellikle de bu boyutun niteliğini çok açık bir şekilde dile getirmektedir: "*Yüzünü hanîf olarak dine çevir ve sakın müşriklerden olma.*"⁶⁶ Kur'an'da bir kavram olarak hanîf, müşrikliğin zıddı anlamında, sadece Allah'a yönelen ve bu yönelmeyi sürdüren (*muvaḥḥid*) kimsenin sıfatıdır. Bu yönüyle hanîf, din kavramının inanç boyutunu tevhit olarak açıklamaktadır.⁶⁷

İslâm: Temel anlamı sıhhat ve afiyet olan *se li me* kökünün buraya dayanan diğer anlamları; görünen (*zâhir*) ve görünmeyen (*bâtın*) kötülüklerden, ayıp ve kusurdan, eziyet ve sıkıntıdan uzak olmak, emniyette olmak, barış yapmak, teslim olmaktır. Mutlak din için Kur'an'da bu kelimenin çok özel ve merkezi bir konumu vardır. Birbiriyle iç içe, biri fiil ötelisi isim formunda iki tür kullanım vardır. *Esleme* fiili, "gönülden inanmak, fiillerle bunu yerine getirmek ve Allah'ın bütün tasarruflarına teslim olmak (ona karşı gelmemek, isyan etmemek)" anlamına gelir ve Kur'an'da bu manada yer alır.⁶⁸ Dikkat çeken iki kalıptan birincisi: *esleme vechehu lillâh*, ikincisi de *eslem li rabbi'l-'alemîndir*. Bu ifade yaratıcının önerisi/isteği ve insanın da kendi iradesiyle bunu kabulü dile getirmektedir ki, dinin insan açısından varlığını devam ettirebilmesi için bu serbest ve özgür tercihin olması gerekmektedir. Bu noktada bu eyleme sahip birisine Kur'an, *esleme* fiilinin ism-i faili olan *muslim* ismini vermektedir ki, bu insanın benimsediği şeyin kendisi tarafından içselleştirilmesini, dolayısıyla iç ve dış (*bâtın-zâhir*) dünyasının tutarlı ve uyumluluğunu dile getirmektedir. İşte bu içselleştirilmiş ve dış dünyaya yansıtılmış yaşam biçimine özel ad olarak Kur'an tarafından *İslâm* kelimesi seçilmiş ve insanın kabulüne sunulmuştur.⁶⁹ Son şekliyle İslâm Kur'an'da kullanımı çok özel ve merkezi konum kazanmış ve o, mutlak dinin hem özel ismi (*ism-i alem*), hem de onu tanımlayan özel ismi (*ism-i hâs*) olmuştur. Kur'an *ed-dîn* ve *İslâm* ile aynı şeyi kastetmektedir. Lügat ve Kur'anî anlamlarının birbiriyle tamamen örtüştüğü *İslâm* kavramı, inanç ve eylem açısından, *ed-dîn* dahil dinle ilgili bütün kavramların en somutu, dinin özünün en açık ifadesidir. Kelimenin temel lügat anlamı olan "kurtuluş, maddi-manevî temizlik ve teslimiyet"; dinsel olarak insanın maddi-manevî bütün kötülük ve aldatan her türlü afetten uzaklaşarak kendini Allah'a teslim etmeyi ifade eden bir boyut kazanmıştır. Ayrıca itaat ve kullukta yalnız O'na boyun eğmekte ve onun dışındakilere kulluk etmekten kaçınmaktadır; çünkü Kur'an'ın yapısına göre Allah dışındaki her şey yaratılmıştır ve yaratılmışlardan birinin bir diğerine boyun eğmesi zillet ve kölelik demektir. İslam kavramı ile din kavramının birleştiğine ve kişinin kendini Allah'a teslim etmesine (*esleme vechehu lillâh*); Kur'an'ın dinin de yalnız Allah'a tahsis edilmesi (*muhlisîne lehu'd-dîn*) gerektiğinden ısrarla bahsetmektedir. Amaç insanın hem bireysel hem de toplumsal yaşamda Allah'tan uzak kalmamasını temin etmektir. İnsanın doğasında mevcut bağlılık hissi, zorunlu olarak dinin dışavurumu şeklinde tezahür etmektedir. Sonuçta insan tecrübesi ile oluşur, olgunlaşır ve zahîrî bir sistem halini alır. Kur'an açısından bunun adı İslam'dır ve o, hem

⁶⁶ Kur'an-ı Kerim, Yûnus 105.

⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.140-147.

⁶⁸ Kur'an-ı Kerim, Bakara 112, 131; Âl-i İmrân 20, 204; Nisa 125; En'âm 14, 71; Hacc 34; Neml 44; Lokmân 22; Zümer 54; Mü'min 66.

⁶⁹ Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân 19, 85; Mâide 3; En'âm 125; Zümer 22; Saff 7.

varoluşunun hem de dinin temelidir. Kur'an'ın en büyük mücadelesi, insanın onur ve şerefine aykırı olan fitrat gerçekliğine uymayan şirk ile olmuştur.⁷⁰ Şirk ise, bir insanın onurunu kaybetmesi, gidip başkasına bende (köle) olmasıdır. Dolayısıyla Kur'an'ın anlattığı dinin tanımlanmasına en büyük yardım İslam kelimesiyle sağlanmıştır.

---

⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz. İsmail Çalışkan, a.g.e., s.147-150.